

SZŐLŐHEGY ÉS HIÁNYGAZDASÁG¹

DOI 10.35402/kek.2025.3.7

Absztrakt

A tanulmány a Villányi borvidék kisparcellás háztáji, majd zártkerti besorolás alá eső szőlőinek a szocializmus évtizedei alatt betöltött társadalmi szerepére fókuszál. Célja rávilágítani, hogy a szőlőhegyi (utó)paraszti pincék, mint hétköznapi ellenvilágok és mint a szocialista rendszerrel való együttműködés és érdekérvényesítés alternatív terei, informális, érdekkijáró fórumokként egyaránt meghatározóak lehettek a tulajdonosok, a kisemberek életében. Néhány példán keresztül igyekszik szemléltetni a kisüzemi keretek között termelt minőségi bor „folyamatolajozó” képességét a hiánygazdaság éveiben.

Kulcsszavak: kollektivizálás, kisüzemi bortermelés, tulajdonfolytonosság, az ellenállás hétköznapi formái

Vineyards and the Economy of Scarcity

Abstract

The study focuses on the social role played by small-plot vineyards of the Villány wine region during the decades of socialism. It aims to highlight, through a few examples, how the (post-)peasant cellars in the vineyards, which provided space for quality small-scale wine production, could be decisive in the lives of the owners, the common people, in the shortage economy, both as everyday counter-worlds and as alternative spaces for cooperation and the assertion of interests within the socialist era.

Keywords: collectivization, small-scale wine production, continuity of property, everyday forms of resistance

Bevezetés

Tanulmányom kiindulópontját és lényegi inspirációs forrását az a néprajzi terepmunka adja, amelyet 2019 óta végzek a Villányi borvidék nyugati felén a Túrny, Hegyszentmárton és Diósvizsló települések határában található szőlőhegyeken, pontosabban az

ott egykor vagy jelenleg is kisüzemi szőlőt birtokló és/vagy művelő szőlőtulajdonosok körében. Az elmúlt hat év során közel 100 félig strukturált, hangrögzítéses interjút készítettem összesen 81 személylyel. Kutatásaim során árnyalt kép bontakozik ki előttem a vizsgált kisparcellás szőlők szocializmus-kori szerepeiről, amelyek közül e tanulmányban a kommunista hatalom céljai és a helyi érdekek közti viszonyra, valamint a kisemberek informális érdekérvényesítési tevékenységeire fókuszálva igyekszem bemutatni e borvidéki szőlőhegyeket a szocialista hiánygazdaság évtizedeiben.

A vizsgált szőlőhegyek rövid bemutatása

Mindhárom vizsgált szőlőhegy előregedő baranyai kistelepülések határában található, a falvak lakóinak száma a KSH 2024-es adatai szerint Túrny esetében 255 fő, Hegyszentmártonban 388 fő, Diósvizslóban 600 fő.² E területek azon dél-dunántúli apróparcellás paraszti szőlőterületek közé tartoznak, ahol néhány kivételtől eltekintve a kis szőlőbirtokok egykor önellátásra berendezkedett paraszti gazdaságok szerves részét képezték, s ahol a legutóbbi időkig a kisüzemi szőlőművelés (volt) meghatározó.³ E szőlőhegyeken nagyüzemi szőlőültetvényeket nem hoztak létre, aminek az lehet az oka, hogy államosításra alkalmas nagyobb uradalmi szőlő- és borgazdaság e területeken nem vagy csak minimálisan volt jelen. Egyedül Diósvizsló szőlőhegyén működött egy nagyobb, 10 hektárnyi ültetvény, amelyet 1945 után államosítottak, és ez lett a későbbi helyi Kossuth Mgtsz által művelt nagyobb szőlőültetvény alapja (Priol 2008:92).

² Forrás: KSH Magyarország Helységnévtára 2024-es adatai, <https://www.ksh.hu/apps/hntr.main> (Letöltés dátuma: 2025.05.29.)

³ Nagybirtoknak nevezhető szőlőgazdaság egyedül a diósvizslói hegyen volt, a göröcsönyi Benyovszky család tulajdonában, de az is mindössze 10 hektárnyi területet tett ki. Keleti Károly adatai alapján a 19. század végén Túrnyban 0,8 hold, azaz 1280 négyszögöl (4600 m²), Hegyszentmártonban és Diósvizslóban 0,5 hold, azaz 800 négyszögöl (2880 m²) szőlőterületen gazdálkodott egy-egy tulajdonos, család (Keleti 1875:274–275).

¹ A kutatást az NKFIH K 147073. sz. projektje támogatta. Krízis és mindennapi stratégiák: a társadalmi és a környezeti krízisek antropológiai perspektívái.

E kimagasló minőségű termőterületek folyamatosan olvadtak be a Villányi borvidékbe, először Diósvizsló 1936-ban, majd Hegyszentmárton 1970-ben, végül Túrony 1997-ben.⁴ A borvidék 5.000 hektárnyi szőlőkataszterbe bejegyzett területéből Hegyszentmárton és Diósvizsló határában nagyságrendileg 300–300 hektár, Túrony határában 200 hektár található. A rendszerváltás óta zajló birtokkoncentráció ugyan eltérő mértékben, de mindhárom szőlőhegyen megfigyelhető. Diósvizsló és Hegyszentmárton déli fekvésű, viszonylag jól megközelíthető területein folyamatos a szőlőterületek felvásárlása és/vagy eltelepítése, összesen majdnem 300 hektáron alakítottak ki új, nagytáblás ültetvényeket. Túrony nyugati fekvésű szőlőhegyén mindössze 20 hektár körüli a szőlővel betelepített ültetvények nagysága.⁵ Mindhárom szőlőhegyen folyamatosan nő az elhagyott és beerdősülő területek aránya.

A kollektivizálásból kimaradt szőlőhegyek

Borvidéki kutatásaim során arra a felismerésre jutottam, hogy az általam vizsgált kisüzemi szőlőterületek sajátos helyzetbe kerültek a kollektivizálás időszakában. A nagyüzemi termelésre alkalmatlan apróparcellák ugyanis magasabb és gyakran távoli fekvésűek, valamint a szakértelmet követelő, nagy kézimunka igényű szőlőművelési mód miatt gyakorlatilag kimaradtak a kollektivizálásból és így megmaradhattak tulajdonosaik használatában. Ahogy egyik beszélgetőtársam megfogalmazta: „A szőlővel munka volt, az a téésznek nem kellett. Meg érteni kell hozzá.” A térség ökológiai adottságaiból fakadóan, hagyományosan a bemutatott szőlőhegyeken (is) kiterjedt bebirtokló rendszer működött, azaz számos, akár 30 kilométerre lévő településről is érkeztek tulajdonosok, akik egymás

mellett művelték átlagosan 400 négyszögölnyi parcelláikat.⁶ E szőlők tulajdonosai tehát a kollektivizálás során lakhelyük alapján számos különböző téész tagjai lettek. A távoli, mozaikos szőlőterületek hasznosításának talán egyetlen módja az volt a termelőszövetkezetek részéről, ha a tulajdonosok számára háztáji területként meghagyták a szőlőt és annyiival kevesebb földet mértek ki odahaza a faluban. A magyarországi termelőszövetkezetek ugyanis a tagok számára háztáji területet⁷ osztottak azzal a céllal, hogy a családok önellátását itt biztosítsák. Ritkán, főleg a kollektivizálás kezdeti éveiben fordult elő, hogy háztáji földként üres területet mértek ki, amelyen a téésztag azt termelt, amit saját maga elvetett, illetve, hogy éveken át ugyanazt a földdarabot használhatta háztájként. Többnyire azonban a téész által elvetett valamilyen mezőgazdasági kultúrából – főleg kukoricából – mérték ki a háztájit, amit eleinte a tag művelt, aratott le és a föld megmunkálásának, előkészítésének, bevetésének költségeit a téésznek megfizette, a termés pedig őt illette. A háztáji terén azonban az 1967. évi III. törvény jelentős enyhülést hozott, elősegítette a háztáji területek növelését és megerősítette a szövetkezetekkel való együttműködést (Kovács 2020:134). Kialakult a kisüzem-nagyüzem szimbiózisa, amelyben a falusiak többsége egyszerre volt alkalmazott és mai kifejezéssel élve árutermelő kisvállalkozó. Ehhez az állami gazdaságok, téészek keretét és főleg felvevőpiacot biztosítottak (Valuch 2006:118). Ekkoriban a „háztáji föld” már csak fiktív kategória volt, teljes egészében a téész művelte a területet, kiszámolták az egy hektárra jutó átlagtermést, majd a termelési költségek megfizetését követően kiadták terményben a háztáji terület nagysága szerinti járandóságot. Aki nem igényelte a terményt, például mert nem tartott állatot, annak járandóságát a téész piaci áron megvásárolta, azaz pénzben kifizette a háztáji címen a téésztagot illető kukorica vagy egyéb termény árát. További előny volt ebben, hogy a háztáji

⁴ Az alábbi törvények és rendeletek alapján: *A magyar királyi földművelésügyi miniszter 1936. évi 70.000. számú rendelete, a bor előállításának, kezelésének és forgalmának szabályozásáról, és a borhamisítás tilalmazásáról* szóló 1936. V. törvénycikk végrehajtásáról; 25/1970. (XI. 26.) MÉM rendelet a szőlő- és gyümölcs-termesztésről, valamint a borgazdálkodásról szóló 1970. évi 36. törvényerejű rendelet végrehajtásáról; 1997. évi CXXI. törvény a szőlőtermesztésről és a borgazdálkodásról. Ez a törvény helyezi hatályon kívül az 1970/ 36. sz. törvényerejű rendeletet és a végrehajtásáról szóló 40/1977 (XI.29.) sz. MÉM rendeletet (forrás: Jogtár).

⁵ 2017-ben 21,44 hektár volt a Túronyban regisztrált ültetvényfelület. (A Tenkes Hegyközség adattárából, 2018.)

⁶ Az 1866-os birtokrészleti jegyzőkönyv alapján a szőlők szinte kivétel nélkül földműveseké voltak, akik Hegyszentmártonba és Diósvizslóba jelentős számban az Ormánságból feljáró gazdák voltak, és Túrony esetében is találunk a helybeliek mellett bebirtoklókat. (Forrás: Hu-MNL-BaML-VI.181.a-92-32. Hegyszentmárton község birtokrészleti jegyzőkönyve, 1866, Hu-MNL-BaML-VI. 181.a.-53. Diósvizsló község birtokrészleti jegyzőkönyve, 1866.; Községvizsgálati jegyzőkönyv 1938, Túrony, a Túronyi Önkormányzat tulajdona)

⁷ Nem összekeverendő a beltelekhez tartozó konyhakerttel.

járandóságot bármilyen, akár többféle terményben lehetett kérni, amit a téesz termelt. Az 1970-es évektől már rendkívül kényelemes, lényegében munkamentes volt a tagi háztáji földek igénybevétele, amennyiben nem a földhöz ragaszkodott valaki. Ennek fényében még többet mondó a tény, hogy a tulajdonosok közül a legtöbben mégis éltek a szőlő megtartásának lehetőségével a háztáji területek rovására. Nyilvánvaló, hogy aki a fentiek és a dupla területszörző ellenére⁸ nem a közösen művelt területből kérte a háztáji területét, hanem maga kényszerült a meredek szőlővel háztáji címén, azt nem a könnyebb haszonszerzés, hanem egyéb tényezők motiválták.⁹ Az alapvető ok az volt, hogy a tulajdonosok érzelmi erősen kötődtek földjeikhez, így – ragaszkodva a saját tulajdonhoz – tovább művelték a nehezen, csak keskeny dűlőutakon megközelíthető szőlőket, egykori paraszti gazdaságaik töredékeit. Mivel a megélhetés alapját ekkor a háztáji területek jelentették,¹⁰ a szőlőterületek nagy részét kénytelenek voltak más mezőgazdasági célra hasznosítani. A bort úgysem árulhatták, hisz a borkereskedelmet is államosították (Oláh 2002:267). A legtöbben csak pár sornyi tőkét hagytak meg és a szőlő helyébe krumplit, borsót ültettek, vagy kukoricát, lucernát, gombost termelve látták el állataikat takarmánnyal.

Összefoglalva, a téesztaggá és téeszdolgozóvá, vagy ingázóvá, esetleg városi lakossá tett és lett falusi népesség számára gazdaságaikból a lakóház és

a hozzá tartozó kert mint belterület,¹¹ továbbá a háztájivá, majd az 1970-es évektől zártkertté minősített szőlőparcellák maradhattak meg fizikailag is változatlan helyen, akár napjainkig a családok használatában. Hogy a gazdák mennyire ragaszkodtak szőlőikhez, azt jól mutatja, hogy miután a parcellák a kollektivizálás során háztáji besorolást kaptak,¹² a hagyományos tájszerkezet a szőlőhegyeken lényegében a rendszerváltásig megmaradt.¹³ A földkönyvi adatok szerint Hegyszentmárton szőlőhegyén 1986-ban 69¹⁴, Dióviszlón 66¹⁵ település lakói birtokolták szőlőiket. Fontos tény, hogy itt nem a tulajdonlásnak, hanem a használat folytonosságának volt egyedülállóan nagy jelentősége, hiszen a tulajdonjog a kollektivizálás során a téeszekbe önként bevitt vagy bekényszerített tagi földek esetében is megmaradhatott,¹⁶ csak a tulajdonosok nem tudták használni és eladni a közös művelés alá vont területeiket (Kovács 2020:134).

E kisparcellás szőlők társadalmi (és gazdasági) jelentősége tehát nem a tulajdonjogban, hanem elsősorban a folytonos használat megmaradásában rejlett. Továbbá – igaz, hogy csak 6000 m² terület-határig – de a zártkerti területek már eladhatóak és megvásárolhatóak voltak. Azaz, bár a termőföld-forgalom lehetőségét a kommunista rendszer teljes

⁸ A háztáji kiszámításakor a szőlőket interjúim alapján a *hetes törvény* értelmében duplán számították. Ez az 1959. évi 7. törvényerejű rendelet a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről és a termelőszövetkezeti csoportokról. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek szőlőgazdálkodásával kapcsolatos kérdéseket, így a háztáji szőlők ügyét is országosan a földművelési miniszter e rendelete szabályozta, valamint a helyi adottságok függvényében a téesz közgyűlése határozta meg. Maga a törvény egyébként nem említi a szőlőterületek kétszeres számításának gyakorlatát (forrás: Jogtár).

² Kutatási terepemen ritka, de érdekes jelenség, hogy a visszaemlékezések szerint a hegyszentmártoni gazdák nagyjából egynegyede inkább a szőlőterületeiről mondott le a háztáji javára, így az állami tulajdonba került szőlőket visszaszabták és így összességében több területet tudtak használni (G. Z. (1946) hegyszentmártoni lakos közlése alapján). Molnár Ágnes hasonló gyakorlatról számol be a kiskánizsai sáskák esetében, akik sokan azért léptek be a téeszbe és teljesítették az előírt munkaegységeket, mert ez volt a feltétele a kedvező árú visszaszabérésnek (Molnár 2019:119).

¹⁰ A korszak szövetkezeti parasztságának gyarapodásában és boldogulásában a háztáji igen jelentős szerepet töltött be (Valuch 2006:118).

¹¹ A beltelkek hasonló lehetséges szerepéről bővebben lásd Eitler Ágnes tanulmányát a kertekben létrehozott árutermelő kertészetekről (Eitler 2023:355–382).

¹² Fontos tény, hogy akik nem lettek téesztagok, mert ingáztak vagy elköltöztek, azok szőlőit nem lehetett a háztáji területek közé beszámolni. Mivel a területekkel a téesz ugyanúgy nem tudott mit kezdeni, mint a többi nagyüzemesítésre alkalmatlan fekvésű kisparcellával, a régi tulajdonosok gondozták, ha tudták és akarták, ám ez kétesélyes volt.

¹³ Gyarmati Krisztina tájérténeti kutatásai során azonos eredményre jutva állapítja meg, hogy egyes szőlőterületek a kollektivizálás után továbbra is a birtokosok használatában maradtak, ami lehetőséget adott a hagyományos tájszerkezet fennmaradására, valamint a középkori helyzethez hasonlóan a szocializmus évtizedeiben is valamiféle „kitörési” pontot jelentett a társadalom széles köre számára, mint elfogadott tulajdon (Gyarmati 2005:1).

¹⁴ Forrás: Hegyszentmárton község földkönyve, 1986. (Hegyszentmárton Közös Önkormányzatának tulajdona)

¹⁵ Forrás: Dióviszló község földkönyve, 1977. (Dióviszló Közös Önkormányzatának tulajdona)

¹⁶ Épp ez adta az 1989-es rendszerváltozás idején a reprivatizáció alapját (Dr. K. S.-sel (1955) készült interjú alapján).

mértékben befagyasztotta, az 1970-es évek elejétől létrehozott zártkertek esetében ismét lehetővé vált a termőföldvásárlás, így az önálló döntés és gazdasági tervezés. Mindez megőrzött, pontosabban inkább visszaállított egy morzsányit az elvesztett szabad földkereskedelem és az önálló gazdálkodás lehetőségéből. A zártkert ugyanis egy olyan új földtulajdoni és földhasználati kategória volt, amelyet az 1967. évi IV. törvény hozott létre. E törvény a települések külterületeinek nagyüzemi módon nem hasznosítható területeiként meghatározta meg a zártkerteket (Vigvári 2023:13). Ahogy Bali János megfogalmazza: *„A zártkert része volt a Kádár-korszakbeli második gazdaságnak, ám jogi értelemben elkülönült a csak használatra »visszakapott« háztáji-tól. A fogalom speciálisan a Kádár-korszakhoz köthető és tulajdonképpen épp a kényszerkollektivizálással, a téeszkek kialakításával nyert értelmet, mint a nagyüzemi művelésre alkalmatlan, a személyi földtulajdonon állandósítására kijelölt terület»* (Bali 2005:156). Lényege, hogy magánszemély csak itt szerezhet földtulajdont, amelynek felső határát kezdetekben 3000 m²-ben határozta meg a törvény személyenként (Laposa 2002:275–282). A zártkertrendezés és az új zártkertkijelölések első nagyobb hulláma az 1967 és 1972 közötti évekre esett (Bali 2005:156). A Kádár-korszak során e területek fokozatosan az egyik legfontosabb létezővé váltak, számuk, kiterjedtségük és a tulajdonosaik létszáma folyamatosan emelkedett, az ország 3100 településéből 1896-ban jött létre zártkerti zóna, közel 40.000 hektárnyi területen.¹⁷ A kezdetekben az önfenntartás, a felhalmozás és az autonómia színtereiként működtek, majd a szabadidő-eltöltésben és rekreációban betöltött szerepük felerősödésével egyre több család épített hétvégi házat itt (Vigvári 2023:13–15), ami a szőlők esetében a pincék miatt eleve adott volt.

Bali János szerint a zártkertek különösen azokon a területeken töltötték be jelentős szerepet a kisüzemi gazdálkodásban, ahol nem honosodott meg a szakszövetkezeti forma, mégis jelentős szőlészeti vagy gyümölcsstermesztési hagyománnyal számolhatunk (Bali 2005:158), így például a Villányi borvidéken és környékén. Ez nem is véletlen, hisz a téeszkek mellett itt lehetett a második gazdaságbeli szőlőtermelést biztonságosan megvalósítani. Interjúim alapján ahhoz, hogy a kistermelők lehetőséget lássanak a szőlő- és bortermelésben mint a második gazdaság egy lehetséges formájában és így a kollektivizálás kezdeti éveiben kivágott szőlőterületek újratelepítésébe fogjanak, a felvásárlás és a befektetés

biztonságára volt szükség. Az előbbi az Állami Borforgalmi Vállalat felvásárlásának megindulása biztosította, a második pedig a szőlőterületek zártkertté nyilvánítása tette lehetővé, mert így mint magánhasználatú területek (ismét) olyan hosszú távú, 30 éves időintervallumot felölelő befektetésekre is perspektívát nyújtottak, mint például egy modern, több termést adó kordonos szerkezetű szőlőültetvény eltelepítése.¹⁸ Az állam a Kádár-korszakban – saját érdekében – létrehozta ezeket a kereteket a szőlőművelés terén is, mivel szüksége volt a háztáji gazdaságokban előállított borra is a szovjet borexport kiszolgálásához. Interjúim alapján úgy látom, a zártkertrendezés (is) tipikusan olyan lépés volt, amikor a törvényhozás követte a gyakorlatot. Tulajdonképpen létrehoztak egy olyan kategóriát, ami lefedte azokat a területeket is, amelyeket a téeszkek nem tudtak sem közös művelésbe venni, sem háztájként kiadni, hiszen olyan emberek tulajdonában is maradtak például szőlők, akik soha nem lettek téesztagok.¹⁹ Véleményem szerint ezt a problémát a Kádár-rendszer a zártkertek létrehozásával oldotta fel, párhuzamosan a kisüzem-nagyüzem szimbiózisának kiépítésével, amelynek következményeként a háztáji és immár zártkerti termelés gazdaságilag is létjogosultságot nyert a kistermelők számára. A zártkerti ingatlanok létrehozásának sikere folytán idővel a második gazdaság termelésének támogatása jegyében 1600 négyszögölre, azaz 5755 m²-re emelték a zártkerti ingatlanok méretének felső határát.²⁰ Hogy milyen jól működött a bor

¹⁸ Bali János a szőlőkkel azonos helyzetre hívja fel a figyelmet a nógrádi málnatermesztés kapcsán, ahol nem a jogi értelemben vett háztáji, hanem a magántulajdonban maradt zártkertek jelentették a második gazdaság fő bázisát a Kádár-korszakban, és ezek adtak alkalmat a vállalkozói kockázatvállaláson alapuló hosszú távú gazdálkodási stratégiák megvalósítására, míg a háztáji területeket – még ha nem is csak egy évre osztották ki – kockázatos lett volna többéves kultúrákkal feltölteni (Bali 2005:159).

¹⁹ Erdei Ferenc már az ötvenes évek közepén felhívta a figyelmet a téesztagok művelésre visszakapott háztáji földjeire és ettől élesen elkülönítve a magántulajdonukban maradó földjeikre vonatkozó problémára, amelyet akkoriban elsősorban politikai kérdésként kezeltek (Bali 2005:158).

²⁰ 1959. évi 24. sz. tvr. a mezőgazdasági nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas területek kialakításáról; 1967. évi III. a mezőgazdasági termelészövetkezetekről szóló törvény; 1959. évi 24. sz. tvr. a mezőgazdasági nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas területek kialakításáról (forrás: Jogtár).

¹⁷ A téma legutóbbi összefoglalását lásd: Vigvári 2023.

megtermeltetése a kistermelőkkel, azt az is mutatja, hogy a kisüzemi szőlőtermelést tovább fokozandó Hegyszentmártonban 1978-ban 13 taggal megalakult egy szőlő- és gyümölcsstermelő szakcsoport is.²¹

Összefoglalva, kutatásaim alapján úgy vélem, hogy a vizsgálódásaim fókuszában álló kisüzemi szőlők, amelyek egykor paraszti gazdaságok szerves részét képezték, az életformaváltásra kényszerített falusi népesség számára a *tulajdon- és tudásfolytonosság* menedékévé válhattak és váltak is sok esetben a szocializmus évtizedeiben (bővebben lásd Kurucz 2022:166–167). A „rendszeren kívül maradásukkal” olyan alternatív teret képeztek társadalmi és fizikai értelemben egyaránt, amely lehetőséget adott tulajdonosaik számára a szocializmus évtizedeiben (is) egy gazdasági és kulturális ellenvilág megteremtésére, aminek gazdasági létalapját a kisüzem-nagyüzem szimbiózisa teremtette meg. Ha nem is teljesen változatlan formában, de mint az *állandóság szigetei*, megőrizhették a polgárosodó parasztságra jellemző mentalitáselemek, hagyományos termelési gyakorlatok, társadalmi és közösségi tradíciók töredékeit. Bár adataim a Villányi borvidékre vonatkoznak, feltételezésem szerint ez általánosabb lehetett. Ebben erősít meg, hogy saját terepén azonos jelenségre hívja fel a figyelmet Gyarmati Krisztina (2005) és Illés Péter (2013) is. Természetesen nem kizárólag a szőlőhegyek lettek az ilyenfajta ellenállásnak, túlélésnek vagy alkalmazkodásnak a fórumai, és nem is mindenki számára lettek azok, de tény, hogy hagyományos térbeli, gazdasági és társadalmi helyzetük alapján különösen alkalmasak voltak erre.

Passzív ellenállás

Ö. Kovács József hangsúlyozza, hogy az 1959–60-as évek erőszakos téeszésítése közvetve vagy közvetlenül az egész magyar társadalmat érintette, a kollektivizálás megrázó, kollektív és struktúráváltató társadalomtörténeti eseménnyé vált. Az egzisztenciavesztés, az átszabott tulajdon- és munkaszervezet, a megélhetési lehetőségek minden szempontból meghatározták a vidéken élők sorsát, illetve a kollektivizálás elől a városokba költözők életét. A téeszésítés a mindennapi falusi életvilágok jó részét is feldúlta (Ö. Kovács 2012:402–404). Lezajlott a hagyományos parasztság teljes és erőltetett átalakítása,

amely során a kollektív gazdálkodással szembeni ellenállás lassan felolvadt és az 1960-as évek végétől átadta helyét a lemondásnak és a konformitásnak (Varga 2015; Ö. Kovács 2018:219–294; Csikós 2020:75–76). Mindez új életmódra kényszerítette az agrártársadalmat, amelyben a passzív, alkalmazkodó ellenállási formák jelentős szerephez jutottak (Ö. Kovács 2012:402–404).

Hétköznapi ellenállás

James C. Scott a „hétköznapi ellenállás” fogalmát²² vezette be a diktatúrával szembeni olyan ellenállás leírására, amelynek nem a rendszer megdöntése a célja, hanem a rendszer kijátszása és a túlélés, az identitásőrzés egy korábbi életforma megtartása érdekében (Bögre 2019:5). Az effajta ellenállásnak a lényege nem az állam vagy egyéb elnyomó rendszer megdöntése vagy akár csak megváltoztatása, hanem a rendszernek az egyének saját szükségleteinek biztosítására történő működtetése vagy akár kijátszása (Scott 1996). A magyar szocialista mezőgazdaságra is jellemző, hogy aktív ellenállási stratégiák mellett – téesz elleni izgatás, az alakuló közgyűléstől való tömeges távolmaradás stb. – a passzív ellenállási formák számottevőek voltak a korszakban (Varga 2015:3–5).

Nemcsak a nyílt ellenállást tekinthetjük kollektív tevékenységnek, hanem a hétköznapi ellenállást is, hisz csak akkor működhet, ha a környezet a hallgatásával támogatja az ebbe a körbe tartozó tevékenységeket. Scott szerint – aki nagyban támaszkodik Rév István (1995) megfigyeléseire – a parasztság rejtett ellenállása igen színes volt a különböző diktatórikus rendszerekben. Cselekedeteik a helyi és történeti hagyományokban gyökereztek, s az alsóbb társadalmi osztályok tagjainak hallgatolagos összejátszása nem csak a szocialista állammal szemben volt általános jelenség. Világszerte, évszázadokon

²¹ A szőlőtulajdonosok e kis csoportosulásának feladata elsősorban problémáik megbeszélése és a tanácsadás volt (MNLBaML Községi Krónika Hegyszentmárton, 1978).

²² Scott a kínai parasztok és a kínai kommunista államapparátus viszonyát elemezve arra hívta fel a figyelmet, hogy a hétköznapi ellenállásnak számtalan formája volt a paraszti ellenállásnak, érdekérvényesítésnek. Mivel ezek az egyéni tettek még helyi szinten sem keltettek különösebb feltűnést, így apróságuknál és banalitásuknál fogva elkerülhetik a történészek figyelmét, ugyanakkor a szocialista mezőgazdaságban általánosan elterjedt dolognak tekinthetjük, s elsősorban a munkalassítás és hanyagság, vagy a téesz eszközeivel művelt háztáji, a központi raktárból történő lopás eseteire kell gondolnunk (Scott 1996). Forrás: <https://reszeghajo.hu/anarchizmus/james-c-scott-az-ellenallas-hetkoznap-i-formai/>

keresztül számtalan praktikát alkalmaztak például az adófizetés elkerülésére vagy csökkentésére (Scott 1996:127).

Ugyanezeket a technikákat alkalmazták a magyar parasztok a Rákosi-korszak alatt is, amikor a létfenntartásukat fenyegető mértékű termésbeszolgáltatással szemben védték meg az érdekeiket, zömében közvetlen konfrontáció nélkül (Rév 1996:149).

E módszerek működéséhez azonban az állam tisztviselőinek tömeges együttműködésére is szükség volt, sőt maguk a tisztviselők is sokszor csak a parasztok ellenállásának engedésével tudtak megfelelő alibit biztosítani saját túlélésükhöz. A helyi hatóságok gyakran azért támogatták a parasztok praktikáit, mert a helyi kötelezettség bármilyen csökkentése számukra is megkönnyítette az előírt szorongató tervek teljesítését (Rév 1996:145).

Rév szerint a hagyományos gyakorlatokat működtető tevékenységeikkel a parasztok a Rákosi korszakban magát a rendszert is megmentették önmagától.²³ Sőt, amellett, hogy a hagyományosnak tekinthető túlélési stratégiáikat alkalmazva a parasztok megakadályozták az országra leselkedő gazdasági és ökológiai katasztrófát, a rendszert egyben változások bevezetésére és befogadására is kényszerítették. Ha közelebről megnézzük a fontosabb és tartósabb közép- és kelet-európai gazdasági és társadalmi reformokat, többségükről kiderül, hogy a már létező illegális vagy fél-legális gyakorlat legalizálásai voltak. Ami első látásra hivatásos reformerek művének tűnik – a háztáji és a szövetkezeti mezőgazdaság egymás mellett élése, az első és második gazdaság egymásba olvadása, a tervgazdálkodás liberalizálása stb. –, az Rév szerint valójában a folyamatos, atomizált ellenállás eredménye volt. A reformerek mintegy közvetítő szerepet töltenek be. Bejáratosak voltak a párthivatalnokokhoz és kormánybizottságokba, különböző tanácsadói testületek tagjai voltak, s mivel már majd 30 év többé-kevésbé sikertelen reformjainak tapasztalata állt mögöttük, képesek voltak megragadni a felkínálkozó alkalmat és a politika számára elfogadható nyelven megfogalmazni azt, amit a maga nyers formájában saját létének

²³ A társadalom érdeke az élelmiszerellátás folyamatos biztosítása volt, de a kampányok és központi utasítások végrehajtásával a parasztok minden jövőbeli élelemellátást megakadályoztak volna. Gazdálkodói státusukat, gazdasági autonómiájukat védve szabad akaratukat és a társadalom kollektív érdekeit is védték. Ha teljesítették volna az előírásokat, komoly élelmiszerhiányt teremtettek volna, amely politikai válságba sodorta volna az országot (Rév 1995:152).

veszélyeztetése nélkül az nem fogadhatott volna el. Azaz a törvényi szabályozás lekövette a már működő gyakorlatot, a rendszer idővel alkalmazkodott az ellenálláshoz (Rév 1995:152–153).

A törvényi szabályozás lényegében a már meglévő gyakorlatokat legalizáló reformokat vezetett be, amelyeket elsősorban a mezőgazdasági dolgozók mindennapi megélhetésben nagyobb biztonságot adó 1967-es új télesztörvényben²⁴ érhetünk nyomon. E szabályozás jogilag is megerősítette a kolhozmodellől eltérő hazai megoldásokat a szocialista mezőgazdaságban (Varga 2015:7).

Ebben a megváltozott hozzáállásban döntő szerepe volt annak, hogy az 1960-as évek első felében egy sajátos, nem egyenrangú párbeszéd bontakozott ki a hatalom és a téeszkek között, amelyben a közvetítő szerepet Fehér Lajos és a körülötte szerveződő agrárlobbi játszotta (Varga 2013:96–120).

Tevékenyséjük révén a pártvezetés megértette, hogy a több termelés érdekében engedményeket kell tennie, mert a téesztagság jelentős része nem hajlandó dolgozni a szovjet kolhozforma kereti között. Engedve a paraszti érdekeltséget kiszolgáló alulról jövő kezdeményezéseknek eleinte csak megtűrték, majd támogatták azokat (Varga 2015:7–8).

Így az 1960-as évek végétől a kisüzem-nagyüzem szimbiózisával a rendszer lényegében beemelte a háztáji területeket, a „hátsó udvarokat”²⁵ a termelésbe, amivel tulajdonképpen a már meglévő, korábbi gyakorlatot erősítette meg, hiszen a téesztagek jó része a figyelmét és munkáját előtte is a megmaradt háztáji telkekre összpontosította (Donáth 1977:141).

Interjúim is megerősítik, hogy a beltelkek és a szőlők, amelyeket akkor elsősorban élelmiszertermelésre használtak, az önellátás révén a túlélést biztosították, elsősorban a Rákosi-érában, majd a második gazdaságbeli termelést a Kádár-korszakban.

Ezek alapján a parasztság szívós kitartása a hagyományaiban gyökerező, Rév által racionalitásként megfogalmazott évezredes gyakorlat mellett végül eredményes volt, hisz a téesztagság korábbi passzív ellenállása nyomán jelentősen javultak a csoport érdekérvényesítési lehetőségei. Hogy a jó bornak és a szőlőhegyi eldugott pincéknek milyen sajátos szerepe volt mindebben, arra a tanulmány egy későbbi fejezetében részletesen kitérek.

²⁴ Az 1967-es új téesztörvényről lásd: Kovács 2020:134–135.

²⁵ Moldova György (2000) alapján Kovács Teréz használja ezt a kifejezést a háztájira (Kovács 2020:147).

Eigensinn vagy önfejűség

A legnagyobb hatású elmélet, amelyet német társadalomtörténészek a diktatúrák legitimációjáról, illetve e rezsimekben az egyéni cselekedetek hatásáról, jelentőségéről alkottak, az *Eigensinn* (saját akarat, önfejűség) fogalmában teljesedett ki (Majtényi 2015:107). A mindennapok történetének leírásárára, a cselekvő egyén történelemformáló szerepének megragadására az önfejűség német irodalomból, filozófiából ismert fogalmát használták. A göttingeni történész, Alf Lüdtke munkásságához köthető fogalom tűnt alkalmasnak arra, hogy leírja a „többségnek”, vagyis azoknak az embereknek a magatartását, motivációit, akik ugyan nem voltak lelkes hívei a náci vagy a szovjet diktatúrának, ám az ellenfelei sem. Mindennapi munkájuk, passzív magatartásuk azzal, hogy nem gátolta, lényegében segítette e rendszerek kiépülését és fennmaradását. Ez a magyarra nehezen lefordítható szó valamiféle önállóságot, függetlenséget jelent ugyan, de nem a szabad ember szabad akaratát, hanem az uralom különböző formáihoz alkalmazkodni képes és mindenkor alkalmazkodó állampolgárokét, akik elsősorban saját közvetlen érdekeiket szem előtt tartva próbálták boldogulni, míg a történelem zajlott a fejük felett (Majtényi 2015:107).

Az Eigensinn fogalma az államszocializmusról értekező történészek műveiben tágabb értelmet kapott, s az egyéni magatartásformák teljességét kezdte jelenteni, ami a politikai rendszernek való behódolástól kezdve a rendszerrel való teljes szembe fordulásig bármilyen formában megnyilvánulhat. Ezek alapján ez az „önfejűség” egy olyan örök emberi tulajdonság, amely nyelvi és fogalmilag pontosan nem ragadható meg. Az ember eredendően hajlamos arra, hogy mindig a gyengébb ellenállás irányába mozduljon el, és saját személyiségét az uralom formáihoz alkalmazkodva teljesítse ki: *„Magába burkolózik, sancokat emel, amik mögé különösebb feltűnés nélkül visszahúzódhat, és amik menedéket is jelentenek számára, de egyúttal tűréshatárának a végső fokát is kijelölik. Végső soron az Eigensinn az egyén — mindig a lehetőségeknek megfelelően érvényesülő — szabad akaratát jelenti. Az uralom és Eigensinn fogalmak egyazon társadalmi viszony két különböző aspektusát, egy olyan erőter két pólusát jelölik, ahol a szabályok kölcsönösen ismertek: az egyén tudja, hogy meddig mehet el a nyílt konfrontáció kockázata nélkül, s az uralmon lévők is tudatában vannak uralmuk korlátainak. Uralom és Eigensinn kettőssége így kölcsönös alkalmazkodást jelent, ahol az alkalmazkodás*

már önmagában is feltételezi az ellenállás egy bizonyos fokát” (Majtényi 2001:249–250).

Az államszocializmusban az egyén saját életvilágának keretein belül többnyire az uralom mindennapi formáival találkozott, mint például az államosított üzletek szűkülő kínálata, a norma folytonos emelése a gyárban stb. Az egyénnek az uralom egyes formáihoz való viszonya, illetőleg a hatalommal folytatott állandó dialógusa azokon a csatornákon keresztül értelmezhető, amelyek a politika üzeneteit közvetítették az egyén felé, vagy azoknak a tárgyaknak, cselekedeteknek a hétköznapi jelentésvilágán keresztül, amelyek egy egyén számára az uralom formáit jelképezték. Mindezekből kirajzolódik az „önfejűség”, az a mód, ahogyan a kisember saját életstratégiáit (ki)alakította (Majtényi 2001:249).

Az alábbiakban néhány példával igyekszem megvilágítani, hogy a Villányi borvidék szőlősgazdáiak stratégiái között a szőlőhegyi pincék és kisüzemi boraik milyen szerepet tölthettek be.

Szőlőhegy és hiánygazdaság

Ahogy a tanulmány első felében részleteztem, a kisparcellás szőlők kutatási területemen (is), mint a *tulajdon- és tudásfolytonosság* menedékének egyik lehetséges helyszínei, egy kulturális és gazdasági ellenvilág szerepét tölthették be tulajdonosaik életében. Az ellenvilág kifejezést Illés Péter (2013) megfogalmazása alapján alkalmazom, aki hasonló jelenségre lett figyelmes a Vas megyei szőlőhegyi kutatásai során. A pincék az érdekérvényesítés alternatív terei voltak a kommunista diktatúra évtizedeiben. Az ott zajló találkozások fontosságára hívja fel a figyelmet Pihurik Judit (2011) „A népi demokrácia aláaknázása egy szekszárdi borospincében” című tanulmánya is. Írása egy szekszárdi orvos vizsgálati iratait dolgozza fel, akit 1945-től a hetvenes évek közepéig tartottak megfigyelés alatt, s ebben a szőlőhegy is jelentős szerepet kapott. Ahogy Pihurik fogalmaz: *„N. I. iratai azért érdemelnek figyelmet, mert döntő többségük nevezett privát élethelyzeteiről tudósít: baráti-ismeretségi körének — leginkább a megfigyelt borospincéjében lezajlott — találkozóin rögzültek bennük. Ebben a gátlásokat feloldó közegben ismerhetjük meg a kisvárosi értelmiségi társaság beszédtemáit magánéleti problémáiktól a különböző aktuális politikai kérdésekig”* (Pihurik 2011:144).

Az alábbiakban arra vállalkozom, hogy néhány példán keresztül bemutassam, hogy kutatási területemen a téessz dolgozóvá lett parasztság hétköznapi ellenállásában, „önfejűségében”, reziliens

törekvéseiben, vagy egyszerűen boldogulásában milyen szerepet tölthettek be a kollektivizálásból kimaradt apróparcellás szőlőterületeik.

Interjúim alapján a szocializmus évtizedeiben a Villányi borvidéken a minőségi kisüzemi bortermelés is szerepet játszott a hétköznapi ellenállás különböző formái között. A szőlőtermelésben és borkészítésben megbúvó meritokrácia többletjelentést kapott olyan értelemben, hogy az ital minősége alapján a termelő teljesítménye pontosan leszűrhető volt, főleg az adott korszak kisüzemi eszközeivel készült borok esetén. Ennek pedig különös jelentősége volt egy olyan élethelyzetben, ahol a falusi társadalom számára addig valid értékeket és célokat, valós eredményeket megkérdőjelezték, a legsikeresebb gazdákat épp kriminalizálták, „kuláknak” bélyegezve zaklatták, esetleg a Hortobágyra internálták.²⁶

Az 1948 nyarán bekövetkezett agrárpolitikai irányváltás a szőlőművelést sem kímélte, az államosítások, a polgári értékrend üldözése nem hagyhatta érintetlenül az alapvetően polgári értékeken alapuló, autonóm gazdaszervezeteket, így a hegyközségeket sem (Csoma 2010:198).

1949-ben megszüntették a hegyközségeket és hegyközségi tanácsokat, vagyonuk az államkincstárba szállt, feladataikat pedig különböző igazgatási szervek között osztották szét. Ezután érdekképviselőiket a Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége, míg az igazgatási feladatokat az ügyek szerint érdekelt igazgatási szervek végezték. Kivétel volt a kártevők ellen védekezés, melyről a községi elöljáróság, városokban pedig a polgármester gondoskodott.²⁷

Mivel a borkereskedelmet is államosították (Oláh 2002:267), az immár állami kocsmákban

a szocialista nagyüzemek, állami gazdaságok által előállított borokat lehetett fogyasztani. Mivel azonban a szocialista boripar nem készített minőségi borokat, ezután a szocializmus évtizedeiben igazán magas minőségű borokat csak kispincéknél lehetett beszerezni vagy legalábbis fogyasztani, amennyiben a tulaj igényes volt boraira. Ez egyfajta önkifejezés lehetőségét teremtette meg a borosgazdák számára, ami valamiféle függetlenséget is adott a rendszertől. „*Én amilyen bort szeretek, azt megcsinálom magamnak*” – mondta a téma kapcsán egy túronyi „kulák” család leszármazottja. Véleményem szerint ez az a „csak azért is” minőségi bort előállító kisüzemi szőlőhegyi életvilág az, amelyből a villányi sikertörténet a rendszerváltással újtárra indult. Ezt az állítást erősíteni meg Szigeti Éva (2004) „A villányi Ötök” című tanulmánya is, amelyben annak az öt nagy villányi borásznak az élettörténetét elemzi, akik sikeres vállalkozásaik tekintetében úttörők voltak a borvidéken 1989 után. Bortermelésük előzményeiről így ír: „*Mindannyiukat megérintette a történelem szele: svábként vagy kulákként kitelepített, internált családokból valók, s szüleik a későbbiekben igyekeznek visszatérni oda, ahonnan a Rákosi-érában menniük kellett. Mind az ötön »protovállalkozók«, akik már a szocializmus alatt is borászkoznak, az ebből befolyt pénz termeli meg a lehetőségét a házépítésnek, kocsvásárlásnak, nyugati utazásoknak*” (Szigeti 2004:167).

Mint vállalkozók, ha csak lehet, visszanyúlunk a szocializmus előtti, helyi kistermelői gyökeikhez, és boraik márkásítási folyamata során a többgenerációs termelői múltat, mint a személyes garancia alapját, szintén szívesen használják (Bakics 2004:234–236).

Visszatérve a szocializmus időszakához, kutatásaim alapján úgy vélem, a szőlőművelés, borkészítés, szőlőbeli munka és időtöltés, de főleg saját boruk kínálása és fogyasztása a szocializmus korszakában, főleg a Kádár-korszak idején, erősen szimbolizálta a szabadságot és az önállóságot a borosgazdák számára. Mindez azonban nem előzmények nélkül való. A 20. század első felének falusi életvilágában a saját bor presztízse fontos volt. A saját bor az ünnepek megülésének, valamint a férfiaknál elsősorban a szőlőhegyi társas ivásnak és ezáltal a férfi összetartozás kifejezésének – a férfiidentitás révén pedig az önidentitás és társadalmi identitás kialakulásának – egyik legfontosabb eszköze, valamint a közös kapcsolódás alapja volt, amelynek részletes leírását adja Jávor Kata Zsombórol (Jávor 2006). A kollektivizálás után az *állandóság szigeteiként* értelmezhető

²⁶ A mezőgazdasági politika – és az iparpolitika – a szocialista társadalom kialakításának alárendelten valósult meg. Ehhez a mintát a Szovjetunió adta, mely szerint a mezőgazdaság volt hivatott előállítani az iparosítás anyagi alapjait, valamint a nagyobb tömegű áru előállítására képes, nem csak családi munkaerőt felhasználó mezőgazdasági üzemeket fel kellett számolni, hiszen újratermelték volna a kapitalizmust. Mindkét cél megvalósítását szolgálta a szintén orosz mintára „kulák”-oknak nevezett nagygazdák ellen fogatosított politikai és gazdasági intézkedések sora, progresszív adóval és beszolgáltatási kötelezettségekkel sújtásuk és elmozdításuk a falu éléről (Jávor – Molnár – Szabó – Sárkány 2000:981).

²⁷ 3300/1949. (IV. 9.) Korm. rendelet a hegyközségek és hegyközségi tanácsok megszüntetéséről (Közigazgatási rendszám: 8.414.) (forrás: Jogtár).

szőlőhegyi pincékben mindez tovább élhetett. Sőt, a kezdeti korlátozások után a második gazdaság kiszüzeni keretei között zajló szőlő- és bortermelés és a szerződéses borleadás még erősíthette is tradíciók megmaradását azzal, hogy a borgazdákat termelésre motiválta. Az elbeszélések alapján ez a szőlőbeli világ a kommunista diktatúrában valóban ellenvilág volt, amely tovább táplálta a szőlőtermeléshez és borkészítéshez való erős érzelmi kötődést. A racionalitás, a tudás és a kitartás ellenvilága volt, nemcsak politikai és kulturális, hanem gazdasági értelemben egyaránt (bővebben lásd Kurucz 2022).

„A bor volt a keményvaluta”

Minden bizonnyal a jó bornak is köszönhető, hogy – kutatási terepemen legalábbis – az a bizonyos fehér asztal, ami mellett ülve a mai szóval élve informális lobbitevékenységet lehet folytatni, a szőlőbeli kispincékben volt megterítve. Sőt, minőségi borral sok dolgot el lehetett intézni, vagy egyes hiánycikket könnyebben meg lehetett szerezni a hiánygazdaság időszakában. Mindezt beszélgetőtársaim így fogalmazták meg: „A bor volt a keményvaluta!”, „Borral lehetett elintézni mindent!”, „Többet ért, mint a pénz!”

Például 1965-ben egy túronyi építkezés esetében, amikor az egyik helyi középparaszt család a kor divatjának megfelelő Kádár-kocka építésébe fogott, a kiszüzeni keretek között előállított minőségi bor a téglá megvásárlásának lehetőségéhez egyengette az utat:

„Az volt, hogy nem tudott apám téglát venni, mert a TŰZÉP-en, meg sehol sem lehetett téglát kapni. És akkor valaki súgott neki, hogy a siklósi téglagyárba menjen le, ott ismerősök, haverok – hát, ahogy szokták intézni a hegyen a szocializmusban a dolgokat –, hogy kell vinni egy 100 literes hordó bort, és akkor lesz téglá. És akkor apám lement és mondta, hogy hát öneki téglá kéne, mert ott áll az építkezés és neki folytatni kéne, ugye, de nincs téglá, és hogy hát ő azt hallotta, hogy itt, ha – már persze ezenkívül a téglá árát ki kellett fizetni természetesen [nevet] –, de hogy hát egy kicsit megsegítené ezzel a borral, és hát mondták, hogy ez a tiszta üzlet. Ez a korrekt üzlet. Na, apámnak sem kellett több, ugye, rögtön hazavágtázott, bepakolt egy kis 100 literes hordót az autóba és szépen levitte a téglagyárba, és akkor mondták, hogy holnapután lehet jönni a tégláért, és akkor mi ott megjelentünk teherautókkal. Ugye a télesztől apám kapott teherautót, bérelt, vagy, hogy mondjam, hát kifizette, ugye, megrendelte a fuvar. A téész teherautók elmentek

a tégláért. Mondták, hogy de úgy készülünk, hogy nekünk kell főlni a téglát a teherautókra. De azt nem gondoltuk, hogy az alagút kemencéből nekünk kell kihordani a tűzforró téglát és ilyen nagy, ilyen azbeszt tenyerű kesztyűik voltak, és azzal fogtuk ezeket a tűzforró téglákat. Olyan forró volt, hogy az újságpapír meggyulladt tőle. De nem lett senkinek semmi baja. Talán nyolcan, tízen hordtuk, túronyiak. Már nem emlékszem.”

A bort kutatási területemen mindenképp általános megbecsültség övezte a tárgyalt időszakban: „Figyeld ide. Ha valamire szükségem volt, és adtál valakinek száz forintot, le se szartak érte. Ha a húsz forint – mert akkor húsz forint volt az ára egy liter bornak – ha adtál valakinek öt liter bort, az is száz forint volt, de akkor kinyalták a seggedet.”

A bor reciprocitásban betöltött hagyományos szerepének megváltozását, a korábban a jóindulat megszerzésének elengedhetetlen eszközeként megjelenő saját bor szerepének átalakulását írja le Jávor Kata Zsombón. Ugyanakkor a segítség viszonzásaként való kínálás megmaradását, a bor fizetőeszközként való további használatát tapasztalja. A bor hagyományosan társadalmi-gazdasági előnyök megszerzésének is az eszköze volt, valamint a hivatalos emberek felé a lekenyerezés szerepét töltötte be (Jávor 2006:240–242). Lényegében ez a gyakorlat élt és fejlődött tovább a szőlőhegyen, idomulva a körülményekhez. Az ez irányú felhasználhatóság új határainak meghúzásában az adott házi bor minőségének véleményem szerint fontos szerepe lehetett. Magas minőségű borok esetén mindenképp tágabb határok között működött: „Hát, más borunk nekünk nem volt, tehát hogy a többire igaz volt-e, azt nem tudom, de hogy erre igaz volt, azt biztos. De hát ez Siklós. Siklóson minden valamire való siklósi embernek Városi hegyen volt szőlője.”

„A szociban mindent a szőlőhegyen intéztek”

Természetesen ezt a bizonyos borban megtestesülő keményvalutát a kispincékben is el lehetett fogyasztani, ami további lehetőségeket nyitott meg mind a megfelelő vendéglátási képességekkel rendelkező borosgazdák, mind a politikai elit helyi képviselői számára. Máshogy megfogalmazva, talán a jó boroknak is köszönhető, hogy azt a bizonyos fehér asztalt, ami az informális érdekegyeztetések egyik fóruma volt, sok esetben a szőlőhegyeken terítették meg. Mai szóval lobbipartinak nevezhetnénk ezeket az alkalmakat. A pincék az 1970–80-as években

fontos gazdasági és társadalmi szereplők (téceszelnők, különböző állami vállalatok és cégek vezetői, a téeszszövetség, a rendőrség, a párbizottság képviselői, tanácselnök, téceszelnők, megyei vezetők stb.) és a kisemberek, helyi téeszvezetők, falusi lakosok közös terei voltak. A kisebb-nagyobb rangú pártfunkcionáriusok és a helyiek itt tudtak személyes nexusba kerülni egymással, ami nemcsak a kisemberek számára volt fontos, hanem a döntéshozó hivatali apparátus számára is, hisz itt gyűjtöttek be olyan információkat, amelyekhez máshol nem juthattak volna hozzá. Kvázi lemonitorozták a társadalom résztvevőinek problémáit, a kisemberek pedig előre tudták mozdítani folyó ügyeik alakulását. A személyes célok közül is mindig megoldódott valami ezeken a fórumokon, de az elmesélések szerint leginkább annak ügyében tudtak tájékozódni, hogy a szervezeteknek milyen kilátásai vannak a közelebbi vagy távolabbi jövőt illetően. A téeszek vezetői a társadalmi kapcsolatok személyessé válásával, jó benyomást téve a döntéshozókra, elő tudták segíteni saját szervezetük stb. támogatását. Egyik beszélgetőtársam így fogalmazott: „Ez egy irányított rendszer volt, itt mindent felülről irányítottak és ebben a felülről irányított rendszerben néha meg kellett szerezni a jóindulatot.”

Mindez a helyi lakosság érdekeit is szolgálta, hiszen, ha a helyi téesznek jól mentek a dolgai, akkor abból a közösségnek is haszna volt. A túronyi szőlőhegyen a szalántai téesz egyik vezető pozícióban lévő munkatársának pincéjében egészen magas beosztású emberek is megfordultak. K. M. (1927) például, aki többek között a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztálya Vizsgálati Osztályának (BM II/8. Osztály) egykori vezetője volt és egyben szenvedélyes kártyás, jelentős összegekben játszott a túronyi szőlőhegyen. A szíves vendéglátás nyilván nem maradt viszonzatlan.

Ezekon a fórumokon elsősorban a problémák felvetése, megvitatása, egy-egy döntés előkészítése zajlott: „Itt elsősorban a saját ügyeik intézése volt a cél. A saját alatt nemcsak a személyes ügyeiket, hanem elsősorban a közösségük, munkahelyük ügyei útját egyengették.”

A gazdaságok ügyeinek előremozdítása mellett a hétköznapi emberek kisebb-nagyobb problémáinak elsimítására (gyorshajtás, ittas vezetés, orvvadászat) is lehetőséget adott ez a fórum. Sok elvett jogosítványt, fegyvertartási engedélyt szereztek így vissza. Itt informálisan találkozhatott egymással a rendőrhatalom képviselője és egy-egy „szabálysértő”, például olyan, akitől orvvadászatért elvették

fegyverét. Persze továbbra is szeretett volna vadászni, így: „Néhányszor leültek a fehér asztal mellé, a rendőrség munkatársa megismerte és végül mégiscsak lett engedély.” Volt „kulákok” hasonló módon jutottak ismét fegyvertartási engedélyhez az 1970–80-as évek során, hogy a szenvedélyesen szeretett vadászatot folytathassák.

Ez a gyakorlat lényegében informális találkozási lehetőség volt a különböző szintű vezetők és a hétköznapi emberek között, amelyhez az arra alkalmas borosgazdák kvázi helyet adtak takaros kis pincékükben és alkalmat biztosítottak egy-egy pincepörkölt megfőzése ürügyén: „Olyan emberek pincéjében zajlott mindez, akiben megvolt a vendéglátás képessége. Akik anyagilag is győzték, eszközzel is győzték, pincéjük is volt, társaságuk is volt, meg tudtak szervezni egy összejövetelt és el is jöttek a meghívottak – mert akárhová nem mentek el – és jó bora is volt. Aki mint borász, mint szakács egyaránt értékelhetőt tudott nyújtani és elég értelmes volt, hogy ezt megfelelően le tudja bonyolítani. Ez is egy olyan fórum volt, tudod, ahol azok verődtek össze, akik számítottak egy közösségekben. A jobb társaság verődött itt össze. Pártemberek is benne voltak ebben, ők is beszálltak, de nem a pártkapcsolatok építése volt a lényege, hanem, hogy az élet mindennapi dolgait gurítsák előre, és ehhez azokat gyűjtötték össze, akik ebben segítségükre lehettek bizonyos szituációkban.”

A leírt események kapcsán a jó minőségű bor jelentőségére több beszélgetőtársam is felhívta figyelmemet: „Borászat szempontjából is megfelelő teljesítményt kellett nyújtani. Nem lehet ócska bort adni ajándékba, ócska bor mellé nem lehet senkit leültetni az asztalhoz, vagy legalábbis bizonyos körökben nem volt szokás.”

Természetesen, ha valaki jót evett, jót ivott és ott megismert embereket, akik jó benyomást tettek rá, utána, például az építési engedélyről szóló kérvényük elbírálásánál számítottak ezek a személyes ismeretségek. A hiánygazdálkodás világában a személyes kapcsolatok (boron keresztül való) gondos ápolása²⁸ különösen fontos volt, hisz számított, hogy a kínálat egyáltalán kihez jut el. Gondoljunk csak az autóvásárlásra: „Amikor tíz ember akar autót venni, de csak három van, akkor egyáltalán nem mindegy, hogy ki az a három, aki megkapja. Ilyen típusú ügyeket intéztek ezeken a fórumokon.”

Az egyik általam vizsgált település esetében lényegében teljes képet kaptam arról, kiknek a pincéiben zajlottak ilyen találkozók: „Nálunk, a Cs. pincéjében, T. L. pincéjében, Sz. pincéjében.”

²⁸ Bővebben lásd: Jávör 2006:243–245.

Ezzel az interjúalanyom felsorolta azt a négy szőlősgazdát, akik az 1970-es években, a szőlőterületek zártkertté nyilvánítása és a kisüzem-nagyüzem szimbiózisa révén működő szerződéses borleadás megindulása után jelentősebb méretű, 1,5 hektárnyi kordonos szőlőtelepítésbe fogtak. Ez azt mutatja, hogy olyan ambiciózus gazdák voltak, akik a szőlőművelés terén megnyíló lehetőséget egyrészt gazdasági érvényesülésre, másrészt a falu társadalmi előtti bizonyításra igyekeztek felhasználni. Nem elhanyagolható tény, hogy szinte mind helyi közép-paraszt családok tagjai voltak.²⁹ (Mindezekről bővebben lásd Kurucz 2020, 2022.) Fontos azonban, hogy már a jelentősebb szőlőtelepítéseik előtt, az 1960-as években is betöltötték ezt a szőlőhegyi társadalmi szerepet. Arra a kérdésemre, hogy a többi borosgazda miért nem szervezett hasonló alkalmakat, ezt a választ kaptam: *„Hát nem voltak annyira potens emberek, meg hát nyilván ezt az tudta csinálni, akiben volt annyi kurázi, hogy ezt egyáltalán bevállalta. Volt hozzá megfelelő habitusa, karaktere. Fel mert, és fel tudott lépni. Azt lássuk be, hogy többnyire volt nagygazdák, törekvő emberek, akikben megvolt az a személyes képesség, hogy próbálták társadalmi szerepet vállalni korábban is. A családjukban is voltak erre példák, akik hangadók voltak a korábbi faluközösségekben, például presbiterek, kurátorok, erdőbirtokossági választott tisztségviselők, egyebek voltak. Minden közösségben megvannak azok az emberek, akik a társaság központjai. Ez nem egy választott pozíció, hanem akiket követtek a többiek. Nagyon közösségi emberek voltak.”*

Ezeknek az alkalmaknak az apropója, sőt, részben célja az volt, hogy szerettek volna egy jót enni, inni, nótázni, csak épp közben sok minden elhangzott. Lényegében azokat az emberi kapcsolatokat építették ki, amelyeknek jelentősége lehetett a jövő alakításának szempontjából, mind a térszek, mind az egyéni boldogulás szintjén. Mindebben a bor nyilván oldotta a hangulatot és a társadalmi

különbségeket, segítette a kötetlenebb kommunikációt. Biztosan más fórumai is voltak ennek az informális információátadásnak a szocializmus évtizedeiben, de kutatási területemen a szőlőhegyi kispincék mindenképp kiemelt szerepet tölthettek be a rendszer és a kisemberek közti diszkrét párbeszédben. Tény, hogy az eldugott pincék bizalmas találkozásokra, bizalmas dolgok megbeszélésre tipikusan alkalmas helyek voltak. Az egyik beszélgetőtársam így foglalta össze a szőlőhegyek és a bor szerepét a szocializmus éveiben: *„Vagy a pincében lehetett elfogyasztani. Odajöttek inni, vagy elvitték nekik, de a lényeg ugyanaz volt. Hát mondom, én emlékszem erre gyerekkoromban, tehát mindent a hegyen intéztek. Mindent. Tehát a térszékben megvolt a formalitás, a zárszámadás meg a vezetőség, meg mit tudom én, nyilván hozzáértő agráros emberek intézték a gazdálkodást, de a döntések, az érdemi megbeszélések, az érdemi döntések, mind a pincékben születtek.”*

Összefoglalás

Tanulmányomban néhány példán keresztül igyekeztem rávilágítani arra, hogy a minőségi kisüzemi bortermelésnek (is) helyet adó szőlőhegyi (utó)paraszti pincék a szocializmus évtizedeiben, mint hétköznapi ellenvilágok és mint a szocialista rendszerrel való együttműködés alternatív terei, egyaránt meghatározóak voltak, vagy legalábbis lehettek a tulajdonosok, a kisemberek életében. Mindkettőt a szőlőhegyek periférikus helyzete tette lehetővé, ami természetesen nem azt jelentettem, hogy az ott zajló események a párt számára láthatatlanok lettek volna, inkább a közösség szeme előtt maradtak rejtve. Mindezek alapja kulturálisan meghatározott volt, a hagyományban gyökerezett több értelemben is, ám idomult az új körülményekhez. Ezek a gazdák korábban is megszokták, hogy bort termeltek, amelynek egy részét eladták, azaz ezzel kereskedtek, más részét pedig paraszti gazdaságuk (napszámosaik, harmadosaik, kalákában segítőik) ellátására, társadalmi és gazdasági kapcsolataik ápolására használták. Tehát ez a gyakorlat nem állt tőlük távol, csak az új keretek között alkalmazták a bort mint hagyományos eszközt érdekeik érvényesítésére törekedve. Ahogy korábban megszokták, hogy bort állítottak elő, bort adtak el, bort ajándékoztak protokolláris és egyéb céllal, úgy ezt az eszközrendszert használták továbbra is mindenütt, ahol működött. Összefoglalva, a kommunista diktatúra által szétrombolt faluközösség potens emberei a szőlőhegyen képviselték településük érdekeit, hiszen, bár

²⁹ Kovách Imre a *státuszkontinuitás* fogalmát használja a jelenség értelmezésére, amellyel a kistermelésben részt vevő családok előző generációikhoz képesti stratégiáit, illetve mobilitását írja le. A *státuszkontinuitás* a családi háttér és az egyéni életút döntéseinek, stratégiáinak értelmezése során a kollektivizálás előtti közép- és gazdagparaszti családok utódainak jellegzetes magatartására utal, mellyel azok a kistermelés sikerén, jövedelmén keresztül a szülői generáció társadalmi státuszának fenntartására törekednek, miközben az ideálnak tekintett generáció értékírányultságához képest már akár eltérő célokat fogalmaznak meg maguknak (Kovács 1988).

a rendszer erre nem hatalmazta fel őket, mégiscsak ők voltak alkalmasak erre a feladatra. Sokatmondó, és a kisüzemi szőlők és minőségi bortermelés szerepének hirtelen megváltozására utal, hogy beszélgetőtársaim emlékei szerint ezek a „lobbipincézések” a rendszerváltással gyakorlatilag szinte egy csapásra megszűntek. Azóta a helyi érdekeket más módon kellett érvényesíteni.

Felhasznált irodalom

- Bakis János 2024 A villányi bor új márkásítása. In Kovács Éva szerk. *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Teleki László Alapítvány – PTE BTK Kommunikációs Tanszék, Budapest. 221–254.
- Bali János 2005 Zártkerti gazdálkodás a 20. század második felében. *Ethnographia*, 116. 2:153–182.
- Bögre Zsuzsanna 2019 Hétköznapi ellenállás, reziliencia, generativitás Egy földalatti szerzetesrend előljárójának élettörténete. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 9. 1:1–18. <https://socio.hu/index.php/so/article/view/707>
- Csikós Gábor 2020 Countryside Modernized or Traumatized? Rural Mental Health in Hungary after the Collectivization of Agriculture. *Hiperborea*, 7. 1:74–98.
- Csoma Zsigmond 2010 A magyarországi hegyközségek 20. századi megszüntetése és újjászervezése. *Acta Acad. Agriensis, Sectio Historiae*, XXXVIII. 195–204.
- Donáth Ferenc 1977 *Reform és Forradalom: A Magyar Mezőgazdaság Strukturális Átalakulása 1945–1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Eitler Ágnes 2023 A vágyott autonómia elvesztése. Az árutermelő kertészek szerepvállalása a rendszerváltozás gazdasági, társadalmi és politikai folyamataiban egy kistelepülésen. In Ö. Kovács József – Schlett András szerk. *„A föld nem tud futni”. Rendszerváltás vidéken*. RETÖRKI–NEB, Budapest. 355–381.
- Gyarmati Krisztina 2005 Kispárcellás művelésű dombvidéki szőlőhegyek tájszerkezetének kialakulása és fejlődése. *Tájökológiai Lapok*, 3. 1:1–12.
- Illés Péter 2013 Szőlőhegyi közösségek a helyi fejlődés kapcsolataiban – Vas megyei esettanulmányok. *Ethnographia*, 124. Akadémiai Kiadó, Budapest. 222–247.
- Jávor Kata 2006 Az ivás közösségi kontextusának alakulása Zsombón. A „homoki” ivás néhány sajátossága. *Ethno-Lore*, XXIII. 229–263.
- Jávor Kata – Molnár Mária – Szabó Piroska – Sárkány Mihály 2000 A magyar falusi társadalom a szocializmus időszakában. In Paládi-Kovács Attila szerk. *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 977–1006.
- Keleti Károly 1875 *Magyarország szőlőszeti statisztikája, 1860–1873*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Athenaeu Nyomda, Budapest.
- Kovács Imre 1988 *Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban*. Rétegződés-modell vizsgálatok IX. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Kovács Teréz 2020 *A paraszti gazdálkodás átalakulása*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Kurucz Réka 2020 Gazdából borász? A kisüzemi szőlőtermesztés néprajzi vizsgálata a Villányi-Siklói borvidék nyugati részén a TSZ-szervezéstől napjainkig. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András szerk. *Kriza Könyvek 47. Ruralitás és gazdasági stratégiák a 21. században*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 149–170.
- Kurucz Réka 2022 A szőlőhegy szerepe az átalakuló parasztság társadalmában és gazdálkodásban 1945-től napjainkig a Villányi-hegység nyugati felén. In Ö. Kovács József – Schlett András szerk. *„A föld nem tud futni”. Rendszerváltás vidéken*. RETÖRKI–NEB Budapest. 145–172.
- Laposa József 2002 Szőlőhegyek változása. In Benyák Zoltán – Benyák Ferenc szerk. *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Második, javított kiadás. Hermész Kör, Budapest. 257–283.
- Majtényi György 2001 „Uraltak” vagy „önfejük”? *Korall*, 2001. ősz-tél:244–245.
- Majtényi György 2015 „De elmehet a Kádár Jani a piczába!” Reziliencia az államszocializmusban. *Replika*, 94. 5:95–112.
- Molnár Ágnes 2019 *Alkalmazkodó polgárság. Család és gazdaság Kiskánizsán a 20. században*. Néprajzi Értekezések (8). Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- Oláh László 2002 Szőlőtermelésünk sora 1945-től. In Benyák Zoltán – Benyák Ferenc szerk. *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Második, javított kiadás. Hermész Kör, Budapest. 267–274.
- Ö. Kovács József 2012 *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest.

- Ö. Kovács József 2018 Paraszti alkalmazkodó ellenállás a kommunista diktatúrában. In Mitrovits Miklós szerk. *Sztálin árnyékában*. Országos Könyvkiadó, Budapest. 219–294.
- Pihurik Judit 2011 *A népi demokrácia aláaknázása egy szekszárdi borospincében*. Századok, 145. 1:143–160.
- Priol Ödön 2008 *Dióviszló története a honfoglalástól a második világháborúig*. Mecsek color Kft., Pécs.
- Rév István 1996 Az atomizáció előnyei. *Replika*, 23–24:141–158.
- Scott, James C. 1996 Ellenállás hétköznapi formái. *Replika*, 23–24:109–130.
- Szigeti Éva 2004 A villányi Ötök. In Kovács Éva szerk. *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Teleki László Alapítvány – PTE BTK Kommunikációs Tanszék, Budapest. 163–181.
- Valuch Tibor 2006 *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Mindennapi történelem sorozat. Corvina Kiadó Kft., Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2015 Paraszti ellenállási stratégiák a kollektivizálás befejezése után. *Betekintő*, 9. 3:1–12.
- Vigvári András 2023 *Zártkert – Magyarország. Átmeneti terek a nagyvárosok peremén*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Hivatkozott törvények** (forrás: Jogtár)
 1970/ 36. sz. törvényerejű rendelet
 1970/ 36. sz. törvényerejű rendelet végrehajtásáról szóló 40/1977 (XI.29.) sz. MÉM rendelet 2. számú melléklete
 25/1970. (XI. 26.) MÉM rendelet a szőlő- és gyümölcsstermesztésről, valamint a borgazdálkodásról szóló 1970. évi 36. törvényerejű rendelet végrehajtásáról
 1959. évi 7. törvényerejű rendelet a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről és a termelőszövetkezeti csoportról
 1967. évi III. tv. a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló törvény
 1967. évi IV. tv. a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről
- Statisztikák**
 Hegyközségek Nemzeti Tanács, termőterület adatok borvidéki bontásban Borszőlővel beültetett területek. Országos adatok, 2022.07.31. <https://www.hnt.hu/wp-content/uploads/2022/09/szolovel-beultetett-terulet-2022.pdf> (Letöltés dátuma: 2025.05.15.)
 Keleti Károly 1875 *Magyarország szőlőszeti statisztikája, 1860–1873*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Athenaeum Nyomda, Budapest.
 Központi Statisztikai Hivatal: Magyarország Helységnévtára, Dióviszló, Hegyszentmárton, Túrony települések 2024-es népességi adatai; <https://www.ksh.hu/apps/hntr.main> (Letöltés dátuma: 2025.05.29.)
- Levéltári források**
 MNLBaML Községi Krónika, Hegyszentmárton, 1975. október 23.
 MNLBmL (Magyarország Országos Levéltára, Baranya Megyei Levéltár): Községi Krónika Dióviszló, 1972–1984.
 Hu-MNL-BaML-VI.181.a-92-32. Hegyszentmárton község birtokrészleti jegyzőkönyve, 1866.
 Hu-MNL-BaML-VI. 181.a.-53. Dióviszló község birtokrészleti jegyzőkönyve, 1866.
- Egyéb források**
 Hegyszentmárton község földkönyve, 1986. (Hegyszentmárton Közös Önkormányzatának tulajdona)
 Dióviszló község földkönyve, 1977. (Dióviszló Közös Önkormányzatának tulajdona)
 Községvizsgálati jegyzőkönyv 1938, Túrony. (a Túronyi Önkormányzat tulajdona)
 A Tenkes Hegyközség nyilvántartásának adatai: Túrony 2018.